

ORIENTALISKA STUDIER

Specialnummer:
Bangladesh 50 år

Nr 167

Gabriel Jonsson

Inledning

Bo Kage Carlsson

*Drömmen om ett Gyllene
Bengalen*

Lars Eklund

Bangladeshs historia

Troy Enequist

*Migration och klimat –
Bangladeshs demografiska
utveckling*

Julian Kuttig

*Bangladesh 1991-Present:
From Democracy's Third
Wave to the Third Wave of
Autocratization*

Börje Ljunggren

*Bangladesh vitalt och sårbart
bortom domedagsprofetierna*

Christina Nygren

*Bauls of Bengal – God's
Madcaps Chasing After the
True Nature of the Heart: The
Mediating Role of the Baul
Artists*

Masudur Rahman

*Reimagining Bangladesh at
50: Aspirations,
Achievements, and Beyond*

Håkan Wahlquist

*Chittagong Hill Tracts –
Bangladesh's unruly corner*

Lars Eklund

Bangladeshs historia

Bangladeshs historia är inte lång. Nationen skapades först 1971 som ett resultat av en frigörelse från det Pakistan som regionen alltsedan 1947 utgjort en del av.

Att Bangladesh – det i huvudsak låglänta deltaområdet kring floderna Ganges, Brahmaputra och Meghna – blev till var alls inte självklart och långt ifrån förutsägbart. Även om majoriteten av invånarna i Östpakistan (som fram till 1955 gick under namnet Östbengalen) var stolta över sin bengaliska identitet och sitt bengaliska modersmål och upplevde alienation och diskriminering från den punjabi-dominerade västra landsdelens sida under åren 1947-1971 så var målet för det ledande partiet i öst, Awami League lett av Mujibur Rahman, in i det sista att erhålla autonomi och en stärkt ställning för Östpakistan men inom ramen för en federal stat.

Det var först sedan Awami League i det pakistanska parlamentsvalet 1970 vunnit en jordskredsseger som militärregimen under Yahya Khan vägrade acceptera och därmed hindrade Rahman från att bli ny pakistansk premiärminister som denne gick in för att kämpa för ett fritt och självständigt Bangladesh. Självständigheten utropades den 26 mars 1971, men därpå följde övergrepp och massakrer begångna av pakistanska armén, och det krävdes nio månaders väpnad kamp av bengaliska frihetskämpar och en avslutande militär stödinsats av indiska trupper innan landet blev helt fritt. Världsoinionen spelade också stor roll, exempelvis ställde en rad framstående artister upp i en stödgalä för Bangladesh i augusti 1970.

Ashoka spred buddhismen

Men även om nationalstaten Bangladesh bara är 50 år gammal har regionen Bengalen, som också innefattar den indiska delstaten Västbengalen med Kolkata som huvudstad, en lång och spännande historia. De första historiska belägen relaterade till Bengalen återfinns i redogörelser från 200-talet före vår tideräkning då Chandragupta Maurya grundlade ett rike som innefattade i stort sett hela Indien inklusive delar av Bengalen, som vid den tiden var täckt av tät djungel.

Den mest kända av Maurya-regenterna blev Chandraguptas sonson Ashoka, vars berömmelse kommer sig av att han konverterade till buddhismen, byggde tusentals stupor och bidrog till att sprida den nya religionen som så småningom kom att bli särdeles populär i östra Bengalen. Intressant att nämna är att hjul-symbolen i mitten av Indiens flagga är Ashokas *chakra* (hjul).

Segelbara floder och internationell sjöfart

De tre stora floderna som mynnade ut i Indiska oceanen förde med sig gigantiska mängder slam från Himalaya vilket gjorde Bengalens deltalandskap till en sällsynt bördig och välmående provins i Maurya-imperiet. Flera städer anlades, däribland Mahasthan – belägen i vad som i dag utgör Bogra-distriktet i centrala Bangladesh – som tros ha varit imperiets provinshuvudstad.

Det geografiska läget invid havet och med många segelbara floder spelade dessutom en oerhört betydelsefull roll. Två hamnstäder – Tamralipti och Sattigaon – anlades väster om respektive öster om deltalandet. Tamralipti låg nära dagens Midnapore-distrikt (i Västbengalen) medan Sattigaon är detsamma som dagens Chittagong.

Dessa städer utvecklades till viktiga noder för att främja handel och sjöfart i Indiska oceanen genom att knyta samman Indien i ett nätverk med Kina, Sydostasien, Afrika med flera destinationer. I tusen år var Tamralipti en av Asiens viktigaste hamnar, ända tills floden Ganges, som staden låg invid skiftade bana, ett fenomen typiskt för deltaområden.

Blandad befolkning

Mauryaimperiet föll dock samman kort efter Ashokas död och därefter styrdes deltaregionen i flera hundra år av lokala härskare som visserligen betalade tribut till nya nordindiska imperier men som inte nämnvärt påverkades därav.

Befolkningen var ytterst blandad. Genom att studera namn på platser har man kunnat konstatera att människor som talade vitt skilda språk levde i regionen. Bengali som är ett indoeuropeiskt språk som utvecklats ur sanskrit och prakrit kom så småningom att dominera, men det talades också Tibeto-burmanska språk såsom garo och khasi, Austro-asiatiska språk som santhali och munda, och till och med att dravidiskt språk – kurukh. Än idag finns smärre befolkningsgrupper kvar i Bangladesh som talar dessa språk.

Strid mellan buddhism och hinduisk ortodoxi

På 600-talet efter vår tideräkning kom makten över Bengalen och en stor del av Gangesdalen att tas över av en lokal bengalisk anförare vid namn Gopala. Han grundade den så kallade Pala-dynastin med Pataliputra (dagens Patna) som huvudstad. Pala-regenterna var buddhister, vidsynta med starkt kulturintresse och starka motståndare till hinduisk ortodoxi.

De styrde sitt rike i 18 generationer ända tills 1159 då dynastin störtades av Lakshman Sen, en sydindisk tronpretendent tillika hängiven vaishnava-anhängare som etablerade Sen-dynastin. Den styrde i sin tur över Bengalen i 100 års tid och ägnade sig främst åt att återinföra hinduisk kult och dess kastsystem.

Sen-regenterna var hästskt fientligt inställda till buddhismen som hade blivit särskilt populär i Östbengalen. Deras djupa intolerans bidrog till att befolkningen där var mer än på andra håll villig att konvertera till islam när sufiska missionärer från mitten av 1200-talet började verka i det som numera är ett av muslimerna dominerat Bangladesh. Den mest kända sufipredikanten var Shah Jalal som ursprungligen kom från Turkiet och åtföljde en turkisk krigsherre, Muhammad Bakhtiyar, som invaderade Bengalen år 1243.

Sultanatet och mogulriket

Denne ödelade de buddhistiska klostren på sin väg, liksom det berömda Nalanda-universitetet i dagens Bihar, och besegrade i Bengalen den sista hinduiska Sen-kungen. Bakhtiyars seger innebar början på en 500 år lång period av muslimskt styre som kallas för Sultanatet som inledningsvis dominerades av furstedynastier av centralasiatisk härkomst som styrde sina riken med säte i Delhi. Bengalen lydde formellt under dessa furstar men i praktiken styrdes regionen självständigt av lokala småfurstar som bara betalade tribut till överheten i Delhi. Och sedan den bengaliske krigsherren Fakhruddin Mubarak Shah 1346 ledde ett lyckat uppror mot den dåvarande Tughluq-dynastin i Delhi etablerades ett fristående bengaliskt sultanat med huvudstaden Gaur. I nästan 200 år varade denna självständighetsepok som betecknas ha varit en guldålder för Bengalen, men i mitten av 1500-talet införlivades Bengalen åter i ett större imperium, nämligen Mogulkejsardömet.

Sufiska missionärer bakom islams spridning

Shah Jalal och andra sufiska missionärer hade stor framgång i att sprida islam i Bengalen, där huvuddelen av befolkningen på kort tid övergick till den nya religionen, vilket inte alls på samma sätt var fallet i andra delar av

Indien. Bidragande till framgången anses vara att den sufiska formen av islam med inslag av helgondyrkan, mystik och en anpassning till lokala traditioner på många sätt påminner om den fromma vaishnava-form av hinduism som varit den dominerande traditionen i Bengalen, med följd att hinduer och muslimer i hundratals år levt fredligt tillsammans i de bengaliska byarna. Muslimer har firat hinduiska högtider och hinduer har besökt sufiska helgongravar, såsom Shah Jalals i Sylhet.

Willem van Schendel, en av världens främsta kännare av Bangladeshs historia, säger att om inte majoriteten av befolkningen i Bengalen tidigt gjort islam till sin religion skulle det aldrig ha blivit till en nation med namnet Bangladesh några hundratals år senare.

Mogulkejsarna i Delhi lyckades ta kontroll över Bengalen och gjorde regionen till en provins i Mogulriket, men liksom Delhi-sultanerna tidigare nöjde man sig med att kräva att skatt och tribut erlades, men lät i praktiken lokala styresmän sköta sig själva.

Blomstrande ekonomi

Bengalen var vid denna tid en provins sällsynt rik del av riket med en blomstrande ekonomi, gynnad av klimatet och god tillgång på vatten, och i Dhaka – som 1610 gjordes till bengalisk provinshuvudstad (fast under namnet Jahangirnagar, efter namnet på den dåvarande mogulkejsaren) – producerades framgångsrikt i stor skala världens finaste textilier, av siden liksom det exklusiva tunna bomullstyg som kallas muslin. Europeiska nationer började på 1500-talet lystet intressera sig för Bengalen och möjligheterna till lönsamt handelsutbyte.

Först ut blev portugiserna som på 1580-talet öppnade ett handelskontor i Dhaka, och de efterföljdes under 1600-talet av nederländska, franska och brittiska handelskompanier som av mogulkejsarna tilläts etablera handelsstationer på flera håll i Indien och däribland ett antal enklaver invid Gangesfloden – holländska Chinsura 1656, franska Chandannagar 1676 samt mest framgångsrikt Calcutta som grundades av Brittiska ostindiska kompaniet 1690.

Handelsbolag med egen armé

Efter mogulkejsaren Aurangzebs död 1707 försvagades mogulriket och kompaniet kunde förhandla sig till ytterligare förmånliga villkor, man tilläts hålla sig med en armé och utvidga sin verksamhet till hela Bengalen. Calcutta utgjorde ett brohuvud för det brittiska handelskompaniet som på kort tid blev oerhört lönsamt – många engelska och skotska kompanianställda skapade sig förmögenheter som de sedan investerade i

slott och herrgårdar i hemlandet.

Kompaniets expansion på mogulrikets bekostnad stötte dock på motstånd från lokala bengaliska nawaber – prinsar. En av dem, Suraj-ud-Daula, utropade sig 1756 till kung för ett självständigt Bengalen frigjort från mogulriket, med Murshidabad som huvudstad. Han beslöt att driva bort det brittiska kompaniet, anföll Calcutta och spärrade in många britter, varav några dog av syrebrist i ett källar-fängelse som kom att kallas för Det Svarta Hålet.

Nawaber brittiska marionetter

Denna händelseutveckling kunde kompaniet inte acceptera, utan man lät sin armé först återerövra Calcutta och sedan gå i krig mot nawaben. Ett fältslag utkämpades 1757 i Polashi i norra Bengalen ("slaget vid Plassey" i brittisk historieskrivning) som fick ödesdigra konsekvenser för framtiden, då kompaniet under ledning av Robert Clive segrade och tog över makten över hela Bengalen, formellt dock med lokala samarbetsmän – marionetter – tillsatta att efterträda Suraj-ud-Daula. Britterna spelade skickligt på motsättningar, konsten att styra genom att söndra.

Genom en ännu en militär seger 1764 i Baksa mot en allians av mogul-furstar befann sig Brittiska Ostindiska Kompaniet i en unik position att gynna sig självt. Året efter tvingade man mogulkejsaren Shah Alam II att ingå ett avtal om att kompaniet fortsättningsvis skulle ta över all skatteindrivning i Bengalen samt angränsande provinser Bihar och Orissa.

Från skatteindrivare till storgodsägare

Två decennier senare, 1793, kompletterades detta avtal med en reform som benämns *The Permanent Settlement* och fick vittgående och än idag kännbara följder. Det var en reform som gick ut på att förvandla mogulkejsardömet anställda skatteindrivare till att bli permanent bosatta storgodsägare. Dessa fick titeln zamindarer, och dessa blev stormrika alltmedan tidigare fria bönder förvandlades till fattiga lantarbetare, alltså en massiv omfördelning av ekonomiska resurser.

Dessutom var zamindarerna i Bengalen mestadels hinduer medan lantarbetarna var muslimer, vilket gav upphov till starka spänningar, och många zamindarer valde att bosätta sig i Calcutta medan driften av egendomen leddes av förvaltare.

I Indien avskaffades zamindarsystemet i samband med självständigheten 1947, och i Östpakistan – dagens Bangladesh – genomfördes det 1950. En stark anledning till att befolkningen i Östbengalen 1947 valde att tillhöra Pakistan var faktiskt att man blev av med de hinduiska zamindarer-

na – som nästan alla valde att flytta till Indien – och ge en möjlighet för staten att genomföra jordreformer. Notera att i det kvarvarande Pakistan är systemet ännu i bruk, främst i Sindh och Punjab.

Exploatering av Bengalens ekonomi

Kompaniets maktinnehav präglades av ren utsugning av Bengalens ekonomi i form av skatter som invånarna tvingades betala varje år oavsett naturens nyckfullhet med cykloner, torka och översvämningar. Detta ledde till Den stora svälten 1769-70 som krävde miljoner liv, och brist på mat under en lång rad år på 1780-talet. Genom att ha full kontroll på import och export utvecklades en kolonial ekonomi där kompaniet köpte råvaror som bomull, te, vete och jute till låga priser av ofta skuldsatta bönder. Bomullen exporterades så till Storbritannien och dess textilfabriker, för att sedan återkomma till Bengalen i form av billiga textilvaror som effektivt konkurrerade ut och tog död på den lokala hantverksproduktionen i Dhaka.

Kompaniet kom också på ett smart sätt att öka sin profit utan stora insatser, genom att satsa på opiumhandel. Man odlade och raffinerade drogen i fabriker i Gangesdalen och skeppade opium via hamnen i Calcutta till Kina där man gjorde enorma vinster på försäljningen. En fantastisk bra skildring av opiumhandeln återfinns i en romantrilogi av indiske författaren Amitav Ghosh. Första delen *Sea of Poppies* publiceras i svensk översättning hösten 2021.

Brittiska kronans maktövertagande

Girigheten hos kompaniets anställda blev dock efterhand så monumental att det så småningom blev en fråga som bekymrade en del brittiska parlamentsledamöter och krav ställdes att Ostindiska kompaniet skulle lämna ifrån sig makten över Bengalen och övriga territorier man erövrat i Indien, till brittiska kronan. Så skedde också efter det stora upproret 1857, av britterna kallat *The Mutiny* (myteriet) som utgjorde ett sista desperat försök av mogulkejsardömet att stå emot britternas erövringar.

Men upproret – som inte alls berörde Bengalen – slogs ner och ledde istället till att ännu större delar av Indien hamnade under brittiskt styre, och nu som en brittisk kronkoloni med drottning Victoria som överhuvud. Calcutta blev huvudstad för Brittiska Indien, en ställning staden behöll ända tills 1931.

Ökade motsättningar och frihetskamp

Den brittiska kolonialtiden varade till 1947 och präglades dels av mot-

stånd mot den koloniala regimen och en framväxande indisk nationalism, men dels också av allt starkare motsättningar mellan hinduer och muslimer som ledde fram till den slutliga delningen av Indien 1947.

Bengalen var den del av Indien som stod i spetsen för motståndet. Till en del berodde detta på att briter etablerade University of Calcutta 1857 och Dhaka University 1921 för att utbilda lojala tjänstemän att administrera kronkolonin, men också innebar att här utbildades en indisk intellektuell elit ur vilken många framstående frihetskämpar kom, exempelvis Subhas Chandra Bose (1897-1945), som i slutet av sitt liv ledde väpnad kamp mot briter under andra världskriget.

Tvånationstanken

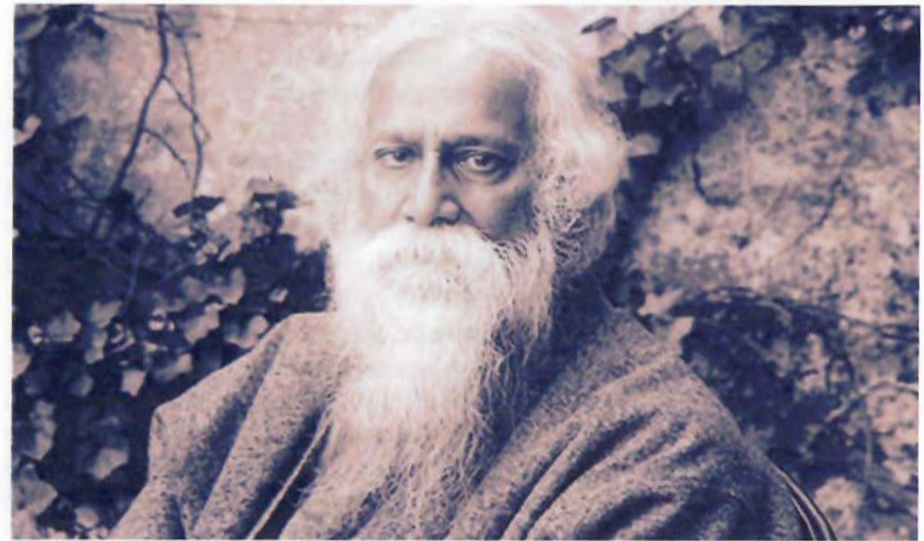
1885 grundades Indian National Congress – kongresspartiet – som kom att leda kampen för självständighet (som dock kom att dröja 62 år). Ledarskapet dominerades av bengaler såsom Surendranath Bannerjee och hade till en början såväl hinduiska som muslimska medlemmar. Men ganska snart framfördes kritik från muslimska företrädare som menade att kongresspartiet i huvudsak representerade hinduiska intressen, och en del ansåg att det var bättre att leva under brittiskt styre än i ett självständigt Indien dominerat av hinduer. Den muslimske aristokraten Sir Syed Ahmad Khan (1817-1898) avrådde muslimer att ansluta sig till kongresspartiet, och han lanserade en teori att hinduer och muslimer är två oförenliga kategorier av människor, två nationaliteter. Denna tvånationstanke utvecklades vidare och tog fast form genom bildandet av All India Muslim League 1906 och kom slutligen att ligga till grund för delningen av Indien 1947 i en muslimsk nation – Pakistan – och en övervägande hinduisk nation – Indien.

Kolonialregimen var snabb med att utnyttja motsättningen mellan kongresspartiets frihetskämpar och en lojal muslimsk elit, och gick den senare till mötes genom att bland annat införa separata valkretsar som garanterade muslimerna en representation i valda församlingar utöver deras faktiska andel av befolkningen.

Nationalpoet för två länder

* Den främste representanten för motståndet mot den brittiska kolonialregimen var den bengaliske poeten, författaren och allkonstnären Rabindranath Tagore (1861-1941). Tagore som fick Nobelpriset i litteratur 1913 och som skapade det alternativa Shantiniketan-universitetet i Bengalen var samtida med frihetskampens ledare Mahatma Gandhi, med vilken han förde en kritisk dialog.

Han förespråkade frihet från kolonialregimen och frånsade sig 1919 en sirtitel han erhållit, i protest mot en brittisk massaker på oskyldiga civila i Amritsar. Samtidigt var han dock i motsats till Gandhi stark motståndare till nationell chauvinism och menade att man bör skapa en syntes av det bästa i Österland och Västerland. Tagore avled 1941, innan Indien delades, och därför det märkliga fenomen att han idag är nationalpoet i såväl Indien som Bangladesh. Båda ländernas nationalsånger är hans kompositioner.

Rabindranath Tagore.

Skiftande reaktioner gentemot första delning

Britterna störcdes av att motståndet mot deras styre var som starkast i Bengalen. Som ett sätt att bekämpa det genomförde man 1905 en delning av provinsen, där den västra delen av Bengalen tillsammans med Orissa och Bihar utgjorde en enhet, och den östra delen – den som idag är Bangladesh – blev en separat enhet tillsammans med Assam.

Delningen accentuerade motsättningen mellan hinduer och muslimer i det att den protesterörelse som uppstod (vilken inkluderade *swaraj* – en bojkott av brittiska produkter till förmån för inhemskt producerade) var mycket stark i den västra, hinduiskt dominerade delen, medan muslimerna som dominerade i östra delen till stor del var nöjda. Många utbildade muslimer fick nämligen en chans till jobb i administrationen av den nya provinsen där Dhaka gjordes till provinshuvudstad.

Protesterna mot delningen blev dock till sist alltför starka, i synnerhet sedan extremister började utföra terrorattentat riktade mot brittiska poliser och styresmän, och 1911 återuppstod en enad bengalisk provins som dock kom att spela reducerad politisk roll då kolonialregimen samma år beslutade att ersätta Calcutta som Brittiska Indiens huvudstad med ett New Delhi (en huvudstad som det tog 20 år att bygga).

Polarisering mellan hinduer och muslimer

De avslutande decennierna av brittiskt styre präglades av en tilltagande polarisering mellan hinduer och muslimer, och mellan kongresspartiet och Muslim League. I Bengalen som hade en muslimsk majoritetsbefolkning var dock stödet för kongresspartiet svagt och Muslim League konkurrerade med ett par andra lokala muslimska partier, först och främst Krishak Proja Party (KPP) lett av A K Fazlul Huq (1873-1962) som kämpade för lantarbetarnas intressen gentemot såväl hinduiska som muslimska zamindarer och i valet till Bengalens lagstiftande församling 1936-37 segrade KPP och Huq utsågs till provinsens premiärminister.

Dröm om självständigt enat Bengalen

Ett annat parti, United Muslim Party, grundades av rika jordägare i östra Bengalen, med Huseyn Shaheed Suhrawardy som generalsekreterare. Partiet förespråkade att ett självständigt enat Bengalen skulle bildas och råka därmed i konflikt med Muslim League och dess ledare Muhammed Ali Jinnah som 1940 antog den så kallade Lahore-resolutionen där man krävde att muslimskt dominerade områden i Indien skulle skiljas av från övriga Indien och tillsammans bilda det muslimska hemlandet Pakistan.

Suhrawardys önskan att skapa ett fristående enat Bengalen sköts dock i sank genom att det hindu-dominerade kongresspartiet krävde att Bengalen skulle delas. Spänningarna mellan befolkningsgrupperna ökade dessutom, något som 1946 kulminerade i blodiga upplopp och mordorgier i Calcutta, Comilla och Noakhali.

Inspirerade Mujibur Rahman

I valet till provinsens lagstiftande församling 1946 segrade dessutom Muslim League stort, och i det läget valde Suhrawardy att samarbeta med Jinnah, acceptera en delning av provinsen och att den östra delen – Öst-bengalen – integrerades i Pakistan. Suhrawardy kom därefter att spela en viktig politisk roll i Pakistan och var till och med landets president en period under ett decennium av demokrati i landet – tills militären tog makten 1958 och diktatur rädde till 1971.

Icke desto mindre kom Suhrawardys vision om att bilda en bengalisk nation att inspirera den unge politikern Mujibur Rahman att sedermera leda kampen för Bangladeshs självständighet.

Brittiska styret avslutades

Andra världskriget innebar början på slutet för det brittiska styret. Kongresspartiet drog 1942 i gång en kampanj benämnd *Quit India*-rörelsen med krav på att Storbritannien skulle lämna Indien omedelbart. Britterna svarade med att fängsla Gandhi och en stor del av partiledningen och höll dessa inspärrade tills krigsslutet. Muslim League däremot tog avstånd från kampanjen liksom hinduextremistiska Hindu Mahasabha, två partier som stället lugnt avvaktade att britterna skulle dela landet efter deras önskemål.

Och direkt efter kriget slog brittiska regeringen efter ett maktskifte fast att man avsåg att skyndsamt lämna Indien och samtidigt genomföra en delning av landet. I februari 1947 fattades det slutgiltiga beslutet därom och det skulle ske redan efter sex månader.

Churchill stoppade nödhjälp

Bara några år tidigare var inställningen till Indiens framtid helt annorlunda. Winston Churchill, brittisk premiärminister under kriget, i Europa hyllad som den store krigshjälten och till och med absurt nog belönad med Nobelpris i litteratur 1954, gjorde sig i Indien mera känd som behård motståndare till alla former av indisk självständighet och hans öppet rasistiska syn på folket i Indien. Det framgick tydligt under nödåren med svår torka i Indien 1943-44, särskilt allvarig i Bengalen. Mellan tre och fem miljoner människor dog i brist på mat, och kolonialregimen struntade i att förse Indien med nödhjälp. Churchill förbjöd australiensiska fartyg som levererade spannmål till Storbritannien att i stället leverera mat till de svältande i Indien. Situationen förvärrades dessutom av att britterna fruktade att de japanska trupper som erövrat Burma tillsammans med indiska frihetskämpar under ledning av Subhas Chandra Bose i den Indiska nationella armén (INA) skulle fortsätta sitt erövringståg in i Indien. Och därför lät britterna förstöra infrastrukturen, spränga mängder av broar i Bengalen och bränna upp de spannmålslager som fanns.

Gränsdragning gjord på sex veckor

När väl beslutet var fattat att Storbritannien skulle lämna Indien tillsattes en gränskommission som under ledning av dess ordförande Cyril Radcliffe fick sex veckor på sig att fastställa den kommande gränsdragningen mel-

lan Indien och de två områden som skulle bilda Pakistan, och där den svåraste och mest komplicerade uppgiften var hur de två provinserna Punjab och Bengalen skulle delas. Anmärkningsvärt är att mannen som fick detta svåra jobb aldrig tidigare varit i Indien.

Den 14 augusti firade Pakistan sin självständighet och dagen efter kom turen till Indien. Det blev dock inga glädjefyllda tillställningar då delningen åtföljdes av massiva folkomflyttningar av människor som upplevde att de hamnat på fel sida om gränsen. Miljoner muslimer tog sig till Pakistan medan hinduer och sikher tog sig till Indien, men folkförflyttningen skedde till priset av fruktansvärda massakrer på båda sidor, framför allt i Punjab men också i mindre omfattning i Bengalen.

Från brittiskt styre till punjabisk dominans

Östbengalen hade som tidigare nämnts en stor majoritet av muslimer, men när delningen genomfördes inkluderades i Pakistan också några områden med icke-muslimsk majoritet – Khulna-distriktet nära Calcutta och bergsområdet i sydöst – Chittagong Hill Tracts (CHT). Dessutom tillfördes Sylhet-distriktet som tidigare varit en del av Assam. Delningen av Bengalen vållade stora problem för ekonomin. Det östliga delalandet där jute, te och andra råvaror producerades i stor skala hade dittills varit knutet till industrier belägna i provinsens allt dominerande metropol Calcutta. Nu bröts den kopplingen abrupt av en gräns och det dröjde innan Östpakistan kunde bygga upp en egen infrastruktur. Istället skickades råvarorna för förädling i Västpakistan, vilket innebar en fortsatt kolonial ekonomi.

Dessutom var det naturligtvis en väldigt knepig situation att nationen var uppdelad i två delar åtskilda av flera hundra mil indiskt territorium, och därtill kom det faktum att fastän Östpakistan hade större befolkning än Västpakistan kom landet att kontrolleras av civila och militära ledare i provinsen Punjab, varav många betraktade bengaler som mindervärdiga. En stor andel av högre statstjänstemän och byråkrater i Östbengalen hade dessutom valt att flytta till Indien vid delningen och deras chefsposter övertogs i stor utsträckning av personer från Punjab.

Kamp för bengaliska modersmålet

Missnöjet bland bengalerna mot att det brittiska koloniala styret blott ersatts av punjabiska potentater växte snabbt och formligen exploderade när pakistanska regeringen beslutade att urdu-språket skulle bli enda officiella språk i landet, alltså även i den östra landsdelen där nästan hela befolkningen talar bengali. Det gav upphov till en proteströrelse som fram-

gångsrikt kämpade för rätten till det egna modersmålet. Men det föregicks av att regimen den 21 februari 1952 dödade en grupp studenter vid Dhaka University, som därmed blev språk-martyrer och representanter för kampen för frihet och tanken att bengalisk nationalism var viktigare än en gemensam religion. Idag firas denna dag till minne av språkkampen i Bangladesh över hela världen som Internationella modersmålsdagen.

Monument på Dhaka University över studenterna som dödades av pakistanska soldater i samband med språkkonflikten 1952. Foto: Lars Eklund.

Redan dessförinnan hade 1949 ett oppositionsparti bildats – Awami Muslim League (från 1955 enbart Awami League) lett av Maulana Bhashani och senare av Mujibur Rahman, och i det östpakistanska provinsvalet 1954 vann partiet i en allians med två andra bengaliska partier en jordskredsseger på Muslim Leagues bekostnad.

Sedan militären tagit makten i Pakistan 1958 stärktes motståndsviljan ytterligare i Östpakistan och 1966 – ett år efter det andra kriget mellan Indien och Pakistan – presenterade Awami League tillsammans med ett antal andra bengaliska partier ett sexpunktsprogram där man om än inte öppet krävde självständighet men väl autonomi för Östpakistan.

Yahya Khan och Zulfiqar Ali Bhutto

Därmed närmar vi oss den dramatiska utvecklingen 1970-71, som föregicks av ett folkligt uppror i Västpakistan 1968 som tvingade diktatorn Ayub Khan att efter 10 års styre lämna ifrån sig makten till en annan general, Yahya Khan. Denne sade sig förespråka demokrati och hade god kontakt med den västpakistanska politikern Zulfiqar Ali Bhutto, och de planerade för att hösten 1970 genomföra parlamentsval i Pakistan.

Varken Yahya Khan eller Bhutto hade några som helst sympatier till övers för de östpakistanska partiernas krav på autonomi i enlighet med sexpunktsprogrammet, men man kalkylerade med att dessa bengaliska partier i valet skulle komma att konkurrera med varandra, varvid Bhuttos västpakistanska parti Pakistan People's Party (PPP) skulle segra och få makten med en välvilligt inställd militärapparat vid sin sida.

Valet som inte fick vinnas

Men det gick inte alls efter deras planer. Valet genomfördes i december och till sin fasa fann Yahya Khan och Bhutto att Awami League vunnit samtliga mandat utom två i den östra landsdelen, och eftersom östdelen till följd av större folkmängd hade fler mandat än västdelen innebar det att Mujibur Rahman var valets segrare och han därmed skulle komma att utses till Pakistans nya premiärminister. Men detta kunde under inga omständigheter accepteras av militären och de västpakistanska politikerna.

Yahya Khan låtsades godta valresultatet men förhalade genomförandet. Han upplöste parlamentet och Bhutto å sida krävde att han skulle få dela makten, annars tänkte han bojkotta det nyvalda parlamentets första session planerad att hållas i Dhaka den 3 mars 1971. Då det inte lyckades krävde Bhutto att Yahya Khan skulle ställa in sessionen, och det gjorde denne beredvilligt.

Militär blixtoperation och massakrer

I Östpakistan möttes det beskedet av vrede och demonstrationer. Representer för bengaliska vänsterpartier manade till ett omedelbart utropande av självständighet, men Awami League höll dock igen, partiet hoppades ännu på förhandlingar, ett ordnat maktskifte och möjligheten att uppnå autonomi inom ramen för Pakistan i enlighet med sexpunktsprogrammet.

Den 23 mars var dock måttet rågat även för Mujibur Rahman som ställde ett ultimatum att militärregimen inom två dagar skulle gå med att ge autonomi för Östpakistan. Men Yahya Khan hade långt innan dess beslutat avstyra denna utveckling, och trupper hade i hemlighet förts till Östpakistan för att under ledning av den samvetslöse generalen Tikka Khan genomföra en militär blixtoperation med början den 25 mars. Soldater grep och mördade tusentals självständighetsivrare, intellektuella och studenter vid Dhaka University liksom mängder av hinduiska medborgare i Dhaka och runt om i landet.

Självständighetsförklaringar

Mujibur Rahman greps också och fördes till fängelse i Västpakistan, men han hade dessförinnan lyckats hålla ett patriotiskt tal på hästkapplöpningsbanan i Dhaka, ett tal som kan betraktas såsom Bangladeshs självständighetsförklaring. Två dagar senare utropades emellertid självständighet och maning till kamp mot pakistanska armén också av en bengalisk avhoppad arméofficer, Ziaur Rahman, via en radiostation som frihetskämpar tagit i besittning i Chittagong. Några år senare kom Rahman som bangladeshisk president att framhäva sin roll som den främste ledaren för frihetskampen.

Militärens våld fortsatte i stor skala månad efter månad under 1971, massakrer genomfördes på uppemot tre miljoner bengaler, och en gigantisk ström av människor flydde landet, framför allt till Indien som tog emot 10 miljoner flyktingar. Pakistanska armén hade dessutom stöd av lojala icke-bengaliska medborgare som bildade paramilitära grupper såsom Razakar och Al-Badr. Dessa leddes av pakistanska officerare och deltog i mordorgierna. De gjorde sig skyldiga till massmord på journalister, akademiker och intellektuella några få dagar innan kriget var över.

Frihetskamp av Mukti Bahini

Men samtidigt valde cirka 100 000 unga bengaliska män att ansluta sig till Mukti Bahini, en väpnad frihetsrörelse som kämpade mot den pakistanska armén. Frihetskämparna bedrev framgångsrikt ett gerillakrig, man fick

land från grannlandet Indien och kunde upprätta befriade zoner på många håll. Dock var den pakistanska armén en alltför stark motståndare för en gerillaarmé att besegra, varför förhoppningar väcktes att Indien skulle intervensera med trupper.

Internationellt hade frihetskämparna stort stöd bland människor över hela världen, som förfasades över pakistanska arméns massmord, och Bangladesh uppmärksammades stort genom en solidaritetskoncert för Bangladesh med idel världsstjärnor som arrangerades av George Harrison och Ravi Shankar i New York i augusti. Men politiskt var stödet svagt från världens länder, med undantag av Indien – som dock i sin tur hade Sovjetunionen i ryggen. USA och Kina däremot stödde helhjärtat den pakistanska regimen och dess militära insatser, och USA kunde med sitt veto stoppa eventuella insatser i FN, där diskussionerna enbart inriktades på flyktingarnas situation, och möjligheten att förmå dessa att återvända till det av Pakistan nu ockuperade landet.

Indisk inmarsch säkrade segern

Slutligen grep Indien in, man utnyttjade tillfället att slå till sedan Pakistan företagit en militär attack vid Indiens västra gräns den 3 december. Indiska trupper företog nu en snabb inmarsch och kom snart att tillsammans med frihetskämparna i Mukti Bahini få kontroll över hela Bangladesh.

USA försökte febrilt få FN att tvinga fram ett eldupphör för att på så sätt förhindra ett nederlag för Pakistan. Men det misslyckades man med genom en oväntat snabb indisk offensiv kombinerad med att Sovjetunionen i FN:s säkerhetsråd lyckades blockera en resolution om indiskt tillbakadragande tillräckligt länge för att trupperna skulle hinna inta huvudstaden Dhaka och tvinga den pakistanska armén med 90 000 soldater att villkorslöst kapitulera, och det skedde den 16 december 1971.

Denna dag firas i Bangladesh som Segerdagen. En månad senare, i januari 1972 frigavs Mujibur Rahman – en månad efter att han hade dömts till döden – ur pakistanskt fängelse och flögs till Dhaka där han hyllades som en hjälte och kallades för Nationens Fader.

Sekulär konstitution

Mujib utsågs till interim president för landet och en ny konstitution tillkännagavs som förklarade Bangladesh såsom varande en folkrepublik grundad på nationalism, socialism, demokrati och sekularism. Det var paroller som aviserade att Bangladesh skulle vara ett demokratiskt land med lika rättigheter för muslimer, hinduer och buddhister. De högerinriktade islamistiska partier som stött Pakistan hade tappat allas sympati

och var nu marginaliserade medan de bengalisk-nationalistiska partierna inklusive Awami League radikaliserats under kriget.

Mujibur Rahman bildade likväl en regering uteslutande bestående av Awami League-företrädare, därvid medvetet uteslutande de övriga bengaliska partier som stått bakom sexpunktsprogrammet men som stod för mer vänsterpolitik.

Den nya nationens första år präglades av optimism och stora förhoppningar på ett bättre liv, trots att landets ekonomi till följd av kriget var helt raserad och de nya makthavarna var oerfarna att administrera. En nationalisering av näringslivet genomfördes och i det första parlamentsvalet 1973 var stödet för Mujibur Rahman överväldigande och Awami League vann en storseger. Men snart kom sympatierna att avta när utvecklingen gick långsamt och det styrande partiets medlemmar anklagades för maktmissbruk. Till råga på allt utbröt hungersnöd 1974.

Blodig militärkupp – Mujib mördad

Någon uppgörelse med de inhemska kollaboratörerna från kriget kom inte till stånd. Istället beviljades de amnesti 1973 i utbyte mot att Pakistan erkände Bangladeshs självständighet och att man lät strandsatta bengaler i Pakistan rätt att repatrieras till Bangladesh. Däremot spärrades tusentals biharier – som stött Pakistan under kriget – in i läger i Dhaka där de blev kvar i många år. Dessa ville flytta till Pakistan som emellertid vägrade ta emot dem.

Missnöjet med Mujibur Rahmans styre tilltog och fick denne att i december 1974 införa undantagstillstånd och enparti-styre i landet, utse sig själv till president och skapa en ny milisstyrka *Rokkhi Bahini* i syfte att försvara maktinnehavet. Inom försvarsmakten grodde nu en allt starkare motvilja gentemot landets ledare och den 15 augusti 1975 genomförde ett antal konspirerande arméofficerare en sällsynt blodig militärkupp varvid man mördade Mujibur Rahman och hela hans familj utom döttrarna Sheikh Hasina och Sheikh Rehana som råkade befinna sig utomlands.

Denna militärkupp följdes av ytterligare två stycken, den 3 november och 7 november, och sistnämnda banade väg för Ziaur Rahman att ta makten som diktator. Det blev inledningen på en period av diktatur som varade ända till 1990 och samtidigt en period då många steg togs tillbaka från den radikala och sekulära konstitution som landet antog direkt efter frigörelsen.

Diktatorer bakom islamisering

Under Ziaur Rahmans styre 1975-1982 privatiserades åter näringslivet;

vänsterpartiet Jatiya Samajtantrik Dal (JSD) förbjöds och dess ledare, frihetsskämpan Abu Taher, avrättades; och de komprometterade islamistiska partierna med Jamaat-e-Islami i spetsen tilläts åter bedriva verksamhet i landet, och deras ledare återvände från exil i Pakistan. Ziaur mördades 1981 och en ny militär diktator tillträdde, Hussain Mohammad Ershad, som regerade i åtta år och fullbordade återställandet av den gamla ordningen genom att göra Islam till statsreligion. En utveckling som förebådade en våg av islamistisk terror som skakade landet under 2000-talet.

En viktig attitydförändring som åren med militärdiktatur inneburit kan också noteras i synen på den egna nationen. I kampen för frihet från Pakistan betonades bengalisk nationalism som inkluderade muslimer, hinduer och buddhister, men de nya makthavarna valde att istället tala om bangladeshisk nationalism som underförstått betyder kamp för en nation med muslimsk dominans.

Intressant nog försökte de båda diktatorerna ge sken av en demokratisk fasad genom att bilda partier. Ziaur Rahman bildade Bangladesh Nationalist Party (BNP), som efter hans död kom att ledas av hans änka Khaleda Zia; och Ershad skapade ett parti som hette Jatiya Party. Samtidigt hade ledarskapet för Mujibur Rahmans parti Awami League övertagits av dennes dotter Sheikh Hasina – och från 1990 fram tills idag har striden om makten stått mellan henne och Khaleda Zia. Mer om detta i en separat artikel i detta nummer av Orientaliska studier.

Brutalt krig i CHT

Avslutningsvis ska nämnas ett mörkt kapitel i Bangladeshs sentida historia. Bergsområdet i sydöstra delen av landet, Chittagong Hill Tracts (CHT) fogades till Pakistan 1947 trots att befolkningen där var buddhister och ville tillhöra Indien. Efter 1971 vädjade folket om att bibehålla en autonomi för området som man haft sedan kolonialtiden. Bengaliska politiker hade ju som tidigare nämnts själva tidigare krävt autonomi för Östbengalen inom ramen för Pakistan.

Men denna vädjan förvägrades man av regimen i det nyblivna fria Bangladesh. Detta gav upphov till en motståndsrörelse i CHT kallad Shanti Bahini. När sedan militären tagit makten 1975 inleddes ett brutalt krig mot ursprungsbefolkningen samtidigt som man uppmuntrade bengaliska kolonisationer att bosätta sig där. Detta ledde i sin tur till en massiv flyktningvåg till Indien. Kriget pågick ända till 1997 då en nytillträdd premiärminister Sheikh Hasina slöt ett fredsavtal med befrielserörelsen. Dock är det så att än idag råder ett undantagstillstånd i området.

Litteratur

Khalil, Tasneem: *Death Squads and State Terror in South Asia* (Pluto Press, London, 2014).

Lewis, David: *Bangladesh: Politics, Economy and Civil Society* (Cambridge University Press, 2011).

Mascarenhas, Anthony: *Bangladesh: A Legacy of Blood* (Hodder and Stoughton, 1986).

Raghavan, Srinath: *1971. A Global History of the Creation of Bangladesh* (Harvard University Press, 2013).

Rahman, Sheikh Mujibur: *The Unfinished Memoirs* (University Press Limited, Dhaka, 2012).

van Schendel, Willem: *A History of Bangladesh* (Cambridge University Press). Första upplagan 2009; Andra upplagan juli 2021.